

PIRENNE EN FREDERICQ

Over historiografische ambities omstreeks 1900

Jo Tollebeek

Henri Pirenne en Paul Fredericq hebben elkaar veertig jaar lang van zeer nabij gekend.¹ Hun beider academische carrière startte haast gelijktijdig. Fredericq werd, na een loopbaan als leraar, in 1879 op amper negentwintigjarige leeftijd buitengewoon (vanaf 1882 gewoon) hoogleraar aan de Luikse Rijksuniversiteit, waar hij onder meer met het onderwijs in de Nederlandse letterkunde, de hedendaagse geschiedenis en de geschiedenis van België werd belast en waar hij zijn oude studievriend Godefroid Kurth opnieuw vervoegde.² Onder zijn studenten bevond zich ook de twaalf jaar jongere Pirenne, die in 1880 in Luik arriveerde.³ In 1883 werd Fredericq benoemd in Gent, opnieuw voor een combinatie van literair-historische en historische vakken.⁴ Nog eens twee jaar later startte de carrière van Pirenne in Luik, waar hem in 1885 het onderwijs in de paleografie en de oorkondenleer werd toegewezen. Eén jaar later al vervoegde hij Fredericq in Gent, eerst als buitengewoon, vanaf 1889 als gewoon hoogleraar. Dat gebeurde overigens met de steun van Fredericq, maar ging ook gepaard met een conflict tussen beiden over de verdeling van de leeropdrachten.⁵ Zo hadden in amper acht jaar tijd, tussen 1879 en 1886, zowel Fredericq als Pirenne de zo begeerde universitaire positie gekregen, in beide gevallen eerst in Luik, daarna in Gent.

¹ Voor biografische gegevens over Pirenne: B. Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study* (Gent 1974) en de portretten van B. Ebels-Hoving, 'Henri Pirenne (1862-1935)', in: A.H. Huussen jr., E.H. Kossmann en H. Renner ed., *Historici van de twintigste eeuw* (Utrecht - Antwerpen - Amsterdam 1981) 26-40 en M. Boone, 'Henri Pirenne (1862-1935). Godfather van de Gentse historische school?', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, 60 (2006), 3-19. Voor biografische gegevens over Fredericq: E.C. Coppens, *Paul Fredericq* (Gent 1990); voor een kort overzicht: Idem, art. 'Fredericq, Paul', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 6, 1974, 296-305.

² Voor Fredericqs Luikse professoraat: H. vander Linden, 'Paul Fredericq', in: L. Halkin ed., *Liber memorialis. L'Université de Liège de 1867 à 1935*, dl. 1: *Faculté de Philosophie et Lettres - Faculté de Droit* (Luik 1936) 317-319. Over Kurth: P. Gérin, art. 'Kurth, Godefroid', in: *Nouvelle Biographie Nationale*, dl. 8, 2005, 212-219.

³ Over Pirennes Luikse tijd: L.-E. Halkin, 'Henri Pirenne à Liège', in: F. Bierlaire en J.-L. Kupper ed., *Henri Pirenne de la cité de Liège à la ville de Gand. Actes du colloque organisé à Liège le 13 décembre 1985*, themanr. *Cahiers de Clio*, 86 (1986), 13-22.

⁴ Voor Fredericqs Gentse professoraat: 'Paul Fredericq', in: *Université de Gand. Liber memorialis. Notices biographiques*, dl. 1: *Faculté de Philosophie et Lettres - Faculté de Droit* (Gent 1913) 199-208.

⁵ Lyon, *Pirenne*, 71-78.

Meer dan drie decennia lang zouden Fredericq en Pirenne vervolgens elkaars *collegae proximi* blijven. In de kleine academische gemeenschap die de Gentse universiteit toen nog was, leidden zij een regelmatig leven: zij doceerden, deden onderzoek, publiceerden en vergaderden. Zij gingen vriendschappelijk met elkaar om. Zij dineerden bij elkaar wanneer zich buitenlandse collega's aandienen (in april 1908 bijvoorbeeld: 'Diner bij Pirenne met Prof. Huyzinga [sic] van Groningen. Jonge bescheiden stille man, die zeer langzaam en correct Fransch praat'⁶) of maakten reisjes met elkaar wanneer de mogelijkheid zich voordeed (in juli 1909 bijvoorbeeld: 'Met Pirenne uitstapje naar Hulst in Zeeuwsch Vlaanderen. (...) Zeer interessant bekrompen').⁷

De Grote Oorlog maakte een einde aan dit leven. Maar het lot dat Fredericq en Pirenne te beurt viel, versterkte hun wederzijdse betrokkenheid: in maart 1916 werden beide hoogleraren om hun verzet tegen de door de Duitse bezetter hervormde universiteit in hechtenis genomen en naar Duitsland gedeporteerd. Fredericq kwam terecht in het kamp van Gütersloh, Pirenne aanvankelijk in het officierenkamp in Crefeld, daarna in Holzminden. Beiden vonden elkaar – onder toezicht – terug in de kleine universiteitsstad Jena, waarna ze opnieuw van elkaar werden gescheiden: Fredericq kreeg Bürgel als verplichte verblijfplaats, Pirenne werd naar Creuzburg in Thüringen gevoerd. Beiden bleven tot het einde van de oorlog in hun ballingsoord. Toen zij in het bevrijde België terugkeerden, was Fredericq niet lang meer gegeven.

Deze lange gedeelde levenswandel bracht beide historici ertoe zich in gelegenheidspublicaties over elkaar uit te laten. Fredericq legde in 1912 publiekelijk getuigenis af van zijn bewondering voor zijn collega.⁸ Pirenne schreef in 1924 een uitvoerig levensbericht over Fredericq voor de *Annuaire* van de Koninklijke Academie.⁹ Maar tot diepgaande discussies met elkaar kwam het in die lange jaren niet. Intellectuele disputen werden niet gevoerd, ondanks de levensbeschouwelijke verschillen tussen beiden. Fredericq had zich in 1876 tot het protestantisme bekeerd, een religie die hij superieur aan het katholicisme achtte. Dat had hem ertoe gebracht bij de verklaring van historische processen een groot gewicht aan de religie – of aan 'morele feiten' – te geven. Pirenne daarentegen hechtte weinig belang aan dergelijke factoren. Hij greep, om de ontwikkelingsgang van de geschiedenis in bijvoorbeeld zijn stadshistorische

⁶ Gent, Universiteitsbibliotheek, Departement Handschriften en Kostbare Werken: *Archief Paul Fredericq* [hierna afgekort als: *Archief Fredericq*], Hs. 3704/26: *Aantekeningen over mijn leven*, nota 23 april 1908. Over Pirenne en Huizinga, onder meer: M. Boone, 'L'Automne du Moyen Age: Johan Huizinga et Henri Pirenne ou "plusieurs vérités pour la même chose"', in: P. Moreno en G. Palumbo ed., *Autour du XVe siècle. Journées d'étude en l'honneur d'Alberto Várvaro* (Genève 2008) 27-51.

⁷ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/28: nota 21 juli 1909. Zie het materiaal in *Archief Fredericq*, Hs. 3707: *Reisaantekeningen*.

⁸ *Manifestation en l'honneur de M. le professeur Henri Pirenne. Bruxelles 12 mai 1912* (Bergen 1912) 11-18.

⁹ H. Pirenne, 'Notice sur Paul Fredericq', in: *Annuaire de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 90 (1924), 311-374.

PIRENNE EN FREDERICQ

studies te begrijpen, terug naar economische en sociale factoren. Tot een open discussie over deze uiteenlopende visies op de (historische) werkelijkheid kwam het niet.

Ook politieke discussies werden niet gevoerd. Fredericq en Pirenne deelden met elkaar een liberalisme dat scherp antiklerikale vormen kon aannemen. Zij waren bereid 'op het terrein' de strijd met de katholieke machthebbers aan te gaan en konden dat ook samen doen: in december 1898, bijvoorbeeld, schreven zij samen een 'beschuldigingsacte' tegen het 'wraakroepende' bevoordelen van katholieke kandidaten voor plaatsen in het middelbaar onderwijs.¹⁰ Maar er bestonden ook fundamentele politieke verschillen tussen beiden. Fredericq engageerde zich zijn hele leven in de Vlaamse Beweging. Zijn militante flamingantisme vertaalde zich onder meer in de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit en in de publicatie – tussen 1906 en 1909 – van een uitvoerige kroniek over de Beweging.¹¹ Pirenne was zeker niet de felle 'franskiljon' waarvoor hij wel eens is versleten,¹² maar enig flamingantisme was hem, in zijn werk de vertolker van het nieuwe Belgische nationalisme van het fin de siècle van de negentiende eeuw, vreemd. Fredericq beklagde zich wel eens over de 'anti-Vlaamsche en autoritaire stelsels' van zijn collega,¹³ maar ook op dit vlak kwam het niet tot een diepgaand debat tussen beiden.

Door dit gebrek aan intellectuele en politieke discussies zijn latere commentatoren van de relatie tussen Fredericq en Pirenne haast verplicht geworden zich aan de biografische oppervlakte op te houden. Veel is er op dit vlak overigens niet verschenen: behalve de dubbelbiografie vol misplaatste vleierij die Victor Fris in 1918 over zijn twee Gentse leermeesters schreef,¹⁴ hebben enkel de Fredericq-biografen een paar systematisch opgezette bladzijden aan het thema gewijd.¹⁵ Hier zal daarom worden getracht een stap verder te zetten: Pirenne en Fredericq zullen – vergelijkenderwijs – worden beschouwd als de verper-

---

¹⁰ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/16: nota 17 december 1898.

¹¹ De literatuur over Fredericqs engagement in de Vlaamse Beweging is uitgebreid. Zie onder meer W. Prevenier, art. 'Fredericq, Paul', in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998) dl. 1, 1204-1205.

¹² Zie het afgewogen oordeel in M. Boone, 'Henri Pirenne. Pinda-kaas, vakidiotie en "belgitude": een Belgische held?', in: H. Brinkman, J. Jansen en M. Mathijssen ed., *Helden bestaan! Opstellen voor Herman Pleij bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 2008) 295-296.

¹³ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/15: nota 15 juni 1898.

¹⁴ V. Fris, *Paul Fredericq et Henri Pirenne. Les deux historiens nationaux exilés pour leur patriotisme* (Gent 1919). Over Fris: A. Verhulst, art. 'Fris, Victor', in: *Nouvelle Biographie Nationale*, dl. 7, 2003, 142-143.

¹⁵ H. van Werveke, 'Fredericq en Pirenne', in: Idem, *Paul Fredericq in de spiegel van zijn dagboek* (Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 41 (1979), nr. 1) (Brussel 1979) 49-55 en Coppens, *Fredericq*, 167-177.

soonlijking van de nieuwe historiografische ambities die omstreeks 1900 opgeld deden. Daarbij zal onder meer worden gebruik gemaakt van het uitvoerige, ongepubliceerde dagboek, *Aantekeningen over mijn leven*, van Fredericq.¹⁶

Een avant-garde

Pirenne en Fredericq voelden zich de belichaming van een geschiedschrijving die nieuw was, een moderne geschiedschrijving, die een revolutionair karakter had. Zij voelden zich behoren tot een wetenschappelijke avant-garde. Dat had alles te maken met de introductie van de zogenaamde seminaries – *cours pratiques* – in de opleiding van de aspirant-historici. In deze seminaries, een oorspronkelijk Duits product,¹⁷ kregen de studenten – anders dan in de traditionele hoorcolleges – geen panoramische overzichten van de geschiedenis gepresenteerd. Zij boden geen *ex cathedra* onderwijs, maar een ‘praktische’ opleiding: aan de hand van bronnenmateriaal gingen de studenten zelf historische problemen te lijf. Zowel voor Fredericq als voor Pirenne impliceerde dit een breuk met een aftandse opleiding: zij werd nu onderzoeksgericht. Beiden aarzelden dan ook niet zelf *cours pratiques* op te zetten. Fredericq werd er in België zelfs de apostel van; in 1898 publiceerde hij een *tableau* van wat er op dit vlak in zijn land al was bereikt.¹⁸

Dat *tableau* werd voorgesteld op de hulde die Kurth, die vijftientig jaar eerder – in 1874 – het eerste seminarie in België had georganiseerd, in Luik werd gebracht. Pirenne, die de manifestatie voorzat, en Fredericq haalden bij die gelegenheid herinneringen op aan de eerste *cours pratiques* die zij zelf hadden bijgewoond. Zij schetsten daarbij een opvallende tegenstelling: terwijl de hoorcolleges in auditoria en amfiteaters waren gegeven, waren de (zeer bescheiden aangekondigde) *cours pratiques* gelokaliseerd in een zolderkamer-tje, met niet meer dan een kachel, enkele vermolmdde banken en één stoel.¹⁹ De suggestie was duidelijk: in deze eenvoudige omgeving werden geen standaardvergezichten van het verleden ontvouwd, maar werd klein, doch ernstig werk verricht.

¹⁶ J. Tollebeek, *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (Amsterdam 2008).

¹⁷ Zie onder meer H.-J. Pandel, ‘Von der Teegesellschaft zum Forschungsinstitut. Die historischen Seminarie vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Ende des Kaiserreichs’, in: H.W. Blanke ed., *Transformationen des Historismus. Wissenschaftsorganisation und Bildungspolitik vor dem Ersten Weltkrieg* (Waltrop 1994) 1-32.

¹⁸ P. Fredericq, ‘L’origine et les développements des cours pratiques d’histoire dans l’enseignement supérieur en Belgique’, in: *A Godefroid Kurth, professeur à l’Université de Liège, à l’occasion du XXVme anniversaire de la fondation de son cours pratique d’histoire* (z. pl. [1898]) 3-149.

¹⁹ Onder meer H. Pirenne in *A Godefroid Kurth*, 155, 157-158 en 167.

In deze retoriek werden de seminaries bovendien intieme gebeurtenissen. In de (haast) huiselijke omgeving waarin zij werden georganiseerd, namen de studenten plaats aan een lange tafel, met de hoogleraar in hun midden. Op de tafel lagen de werkinstrumenten: archiefstukken, referentiewerken, monumentale edities. De discussies tussen de meester en de leerlingen, die elkaar goed kenden, waren informeel; de tijd werd vergeten. De seminaries golden daarnaast ook als besloten gebeurtenissen: het gezelschap was een klein gezelschap, waarvan de leden tijdens wekelijkse zittingen (*séances*) de geheimen van het ambacht leerden kennen. De leerlingen – haast leden van een *brotherhood* – werden in het vak ingewijd. Zij waren ‘novicen’, die werden ‘geïnitieerd’. Die initiatie betrof de regels van de bronnenkritiek, maar ook de magische namen en titels (Mabillon, Du Cange, de *Gallia Christiana*, de *Monumenta* ...) die in het vak werden doorgegeven. Eens deze regels, namen en titels meester, openden ‘de poorten van de tempel’ zich. De leerling betrad – als een uitverkorene – een nieuwe wereld, zo herinnerde Pirenne zich de afsluiting van zijn eigen noviciaat.²⁰

Bij de studenten die de *cours pratiques* volgden, leefde dan ook de gedachte te behoren tot een ‘keurbende’, die zich niet liet weerhouden door de tradities en conventies van het kathedersonderwijs of zich niet liet verleiden door de oppervlakkige bekringen die van dat onderwijs konden uitgaan.²¹ Dat gevoel te behoren tot een elite die brak met de heersende normen en die nieuwe ambities voorstond, was des te sterker bij wie zich – als Fredericq en Pirenne – aan het hoofd van deze studenten stelde. Zowel in Luik als in Gent verkondigden zij een nieuwe wetenschap.

De nieuwe geschiedschrijving

Beide hoogleraren werden – samen met collega’s als Kurth, Léon Vanderkindere en Alfred Cauchie – inderdaad sleutelfiguren in de *nouvelle histoire* die in de tweede helft van de jaren 1870 in België, zoals in vele andere Europese landen, ingang vond.²² Door welke ambities en praktijken – ook de alledaagse praktijken die de antropoloog interesseren²³ – werd deze nieuwe geschied-

²⁰ Pirenne in *A Godefroid Kurth*, 160-161.

²¹ Onder meer P. Fredericq ‘en zijne leerlingen’, *Codex documentorum sacratissimarum indulgentiarum neerlandicarum. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke aflaten in de Nederlanden (1300-1600)* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie 21) (Den Haag 1922) IX.

²² Zie onder meer P. Gérin, ‘La condition de l’historien et l’histoire nationale en Belgique à la fin du 19e et au début du 20e siècle’, in: *Storia della Storiografia*, 1987, vol. 11, 64-103.

²³ Zie hiervoor onder meer: Ph. Müller, ‘Geschichte machen. Überlegungen zu lokal-spezifischen Praktiken in der Geschichtswissenschaft und ihrer epistemischen Bedeutung im 19. Jahrhundert. Ein Literaturbericht’, in: *Historische Anthropologie. Kultur - Gesellschaft - Alltag*, 12 (2004), 415-433.

schrijving dan gekenmerkt? Welke accenten legde zij? Wat waren haar epistemologische overtuigingen, haar ethische waarden en standaarden, haar noties over stijl, retoriek en verklaring?

De nieuwe geschiedschrijving was in de eerste plaats een professionele bezigheid: zij werd een beroep. Haar personeel was een snel aangroeiende groep van *middle-class professionals*, gediplomeerden, die de nieuwe institutionele structuren gingen bezetten en zich het nieuwe apparaat gingen toe-eigenen. De leidende rol daarbij werd gespeeld door academici: universiteitsprofessoren, die nu de plaats van allerlei erudieten en intellectuelen *avant la lettre*, van bibliothecarissen, geleerde monniken en edellieden in het historiografische centrum gingen innemen. Zij presenteerden zich als 'specialisten', een term die omstreeks 1900 nog maar zelden een negatieve connotatie had. Pirenne verklaarde in 1898: 'De amateurs beginnen te begrijpen dat er zaken zijn die aan de specialisten moeten worden overgelaten.'²⁴ Fredericq sprak met graagte over zijn eigen *spécialités*.²⁵

Om het aantal 'specialisten' te laten groeien, was het nodig leerlingen als echte onderzoekers te vormen. Dat besef hing nauw samen met een cruciale overtuiging van de *nouvelle histoire*: de overtuiging dat het verhaal van het verleden nog niet was verteld, dat de historicus iets anders te doen viel dan de bestaande 'handboekkennis' te reciteren. Geschiedenis, zo wisten de moderne historici, is het product van een lang, moeizaam en methodologisch onderbouwd onderzoeksproces. Zij is niet voorhanden, maar wordt gemaakt. Leerlingen mochten dan ook niet langer passieve toehoorders zijn, die in de grote auditoria en amfiteaters hun geest met overzichtskennis bemeubelden. De vorming van leerlingen was een zaak van de seminaries, die daarom ook golden als – in de woorden van Kurth en Pirenne – 'kweekscholen' (*pépinières*) van onderzoekers.²⁶

Behalve door een professionaliseringsproces en door de vorming van leerlingen tot onderzoekers kenmerkte de moderne geschiedschrijving zich ook door *community building*. Gemeenschapsvorming was in de eerste plaats een kwestie van het aanleren van een methode: wie de methode van de historicus beheerste, kon zich als lid van de historische gemeenschap beschouwen. Het ging daarbij niet alleen om een door objectiviteits- en onpartijdigheidsideeën gerechtvaardigde bronnenkritiek (gecodificeerd in handboeken als de in 1898 verschenen *Introduction aux études historiques* van Charles-Victor Langlois en Charles Seignobos). De methode was ook een zaak van deugden: zij moest worden gekoesterd, maar vereiste ook gematigdheid (om niet in het excessieve van de Duitsers te vervallen, zo erkende Fredericq in een

²⁴ Pirenne in *A Godefroid Kurth*, 166.

²⁵ Pirenne, 'Notice sur Fredericq', 323 en 337.

²⁶ Pirenne en G. Kurth in *A Godefroid Kurth*, 160-161, 166 en 195.

brief aan zijn Leidse collega Robert Fruin²⁷) en geduld. Gemeenschapsvorming was in de moderne geschiedwetenschap echter niet alleen een kwestie van een gedeelde methode (of van het aanleren van die methode). Het ging ook om het scheppen van vaak emotionele banden van trouw. Van leerlingen (of oud-leerlingen) werd bijvoorbeeld verwacht dat zij zich bekeerden tot de 'partij' van de hoogleraar en dat ze loyaal aan hem bleven.

Die gemeenschap werd geconsacreerd op manifestaties. Omstreeks 1900 ontwikkelde zich in de Belgische historische wereld, zoals in de literaire en artistieke wereld, inderdaad een opvallende manifestatiecultuur: er werd 'betoogd', zoals dat heette, voor Kurth (1898, ter herinnering aan diens eerste *cours pratique*, een kwarteeuw eerder), voor Vanderkindere (1902, ter ere van diens dertigjarig professoraat in Brussel), voor Fredericq (1904) en voor Pirenne (1912) zelf. Op dergelijke manifestaties verenigden de nationale historici zich, soms aangevuld met buitenlandse collega's. De bijeenkomsten bevestigden, maar versterkten ook de corpsgeest. Zij waren als familiefeesten, en werden ook als dusdanig betiteld, onder meer door Kurth aan het slot van de manifestatie die hem te beurt viel.²⁸ Wanneer te sterke levensbeschouwelijke of politieke profilering van bijvoorbeeld het organisatiecomité verhinderde dat alle historici gelijkkelijk aan een manifestatie konden deelnemen, werd dat betreurd.²⁹

Naast de nationale manifestaties waren er de internationale netwerken: wie in de moderne geschiedschrijving wilde meetellen, diende mobiel te zijn. Dat betekende dat de moderne historicus contacten met buitenlandse geleerden moest onderhouden. Pirenne, die vóór zijn Luikse benoeming in Parijs, Leipzig en Berlijn had gestudeerd, presenteerde zich voortdurend – althans tot aan de Grote Oorlog – als een mediator tussen zijn Franse en zijn Duitse collega's (precies zoals zijn land een microkosmos van de Romaanse en Germaanse beschavingen heette te zijn).³⁰ Fredericq ondernam tussen 1881 en 1888 een aantal 'wetenschappelijke pelgrimstochten' naar het buitenland om er de opzet van het hoger onderwijs in de geschiedenis aan een grondig onderzoek te onderwerpen; hij hield er een uitgebreid netwerk van buitenlandse collega's aan over.³¹ Intussen werd ook het congresbezoek een essentieel

²⁷ *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899*, ed. H.J. Smit en W.J. Wieringa (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap 4e serie, 4) (Groningen - Djakarta 1957) 289.

²⁸ Kurth in *A Godefroid Kurth*, 191.

²⁹ Zie bijvoorbeeld [G. Kurth,] 'Fête Vanderkindere', in: *Archives belges. Revue critique d'Historiographie nationale*, 1902, 241.

³⁰ J. Tollebeek, 'Het gevoelige punt van Europa. Huizinga, Pirenne en de plaats van het vaderland', in: Idem, *De ekster en de kooi. Nieuwe opstellen over de geschiedschrijving* (Amsterdam 1996) 225-247.

³¹ P. Fredericq, *L'enseignement supérieur de l'histoire. Notes et impressions de voyage. Allemagne - France - Ecosse - Angleterre - Hollande - Belgique* (Gent - Parijs 1899). Voor de term 'wetenschappelijke pelgrimstochten': Pirenne, 'Notice sur Fredericq', 327.

onderdeel van de professionele activiteiten van de historicus. Pirenne en Fredericq trokken regelmatig samen naar de Duitse *Historikertage*, maar waren ook uitdrukkelijk aanwezig op de grote internationale historische congressen die vanaf 1900 op wisselende plaatsen (Parijs, Rome, Berlijn ...) werden georganiseerd.³²

De moderne geschiedwetenschap die omstreeks 1900 doorbrak, was dus een discipline waarin sprake was van professionalisering en een onderzoeksgerichte vorming, van *community building*, een bloeiende manifestatiecultuur en een groei van internationale netwerken. Maar behoren tot de avant-garde betekende ook andere zaken. Een informele omgang met de studenten was er daar één van. In de seminaries werd de ongedwongen discussie immers gecombineerd met een specifieke vorm van sociabiliteit; het werk voltrok er zich in een sfeer van camaraderie. Excursies en daarbij aansluitend cafébezoek haalden de banden met de studenten verder aan. In de studentenverenigingen werden wetenschappelijke studies en gezelligheid eveneens gecombineerd, soms in aanwezigheid van hoogleraren. Toen in 1887 in Gent een Société Académique d'Histoire werd opgericht, werden Fredericq, Pirenne en de latinist Paul Thomas onmiddellijk erelid.³³

Nog verrassender was het feit dat de moderne geschiedwetenschap ook in sterke mate een huiselijke wetenschap bleef. De academisering van het vak, die impliceerde dat de universiteiten de *hauts lieux* van de historiografie werden en de universiteitsprofessoren haar belangrijkste dragers, sloot inderdaad niet uit dat het eigen huis een onmisbare site van kennisproductie bleef. Onderzoek bleven de hoogleraren veelal in het eigen *cabinet de travail* doen, waar ze ook collega's ontvingen. Maar er kon ook worden onderwezen. Fredericq gaf zijn seminaries vanaf 1890 niet langer in de universiteitsbibliotheek, maar in het werkvertrek van zijn eigen (nieuwe) huis – een gebruik dat hij kende uit Duitsland, maar dat bijvoorbeeld ook door zijn vriend Gabriel Monod in Parijs en door Fruin in Leiden werd aangehouden. Het professoren-huis kreeg er een dubbelzinnige betekenis door: het had een privaat karakter, maar werd als een professionele ruimte ook een publieke plaats.

Die dubbelzinnigheid stelde ook de vraag naar de genderverhoudingen in het wetenschapsbedrijf scherp.³⁴ De laat-negentiende-eeuwse verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening hield, zo is intussen genoegzaam bekend, een sektesegregatie in: vrouwen konden aanvankelijk geen rol van betekenis spe-

³² Zie P. Schumann, *Die deutschen Historikertage von 1893 bis 1937. Die Geschichte einer fachhistorischen Institution im Spiegel der Presse* (Göttingen 1975) en K.D. Erdmann, *Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques* (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse 3e reeks, 158) (Göttingen 1987).

³³ Zie A. Looman, *Herinneringen van oudstudenten geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Gent (1919-1933)* (Uit het verleden van de R.U.G. 12) (Gent 1980) 60-61.

³⁴ Zie B.G. Smith, *The gender of history. Men, women and historical practice* (Cambridge, MA - Londen 1998).

len in publieke instellingen als universiteiten, archieven en bibliotheken.³⁵ Maar wat als de moderne geschiedwetenschap uiteindelijk toch een sterk huiselijk karakter behield? In het geval van Fredericq, die ongetrouwd bleef en zijn huis met twee van zijn – eveneens ongehuwd gebleven – zussen deelde, was de inbreng van de vrouwen beperkt tot het onderhouden van ‘de haard’: Helena en Nica zorgden ervoor dat hun broer op een comfortabele wijze kon werken, zonder beslommingen, zonder zorg om het materiële, in alle rust en op ordentelijke wijze. In het geval van Pirenne, die in 1887 in het huwelijk was getreden met Jenny(-Laure) Vanderhaeghen, de dochter van een Gentse magistraat, was de zaak complexer. In 1932 verklaarde Pirenne dat zijn professionele vasthoudendheid te danken was aan het feit ‘dat zijn *cabinet de travail* zich niet van zijn haard had laten onderscheiden’: zijn echtgenote had hem thuis steeds het comfort en de rust gegeven die zijn werk vereisten.³⁶ Maar Jenny deed meer: zij schreef alle manuscripten van haar man ‘in haar mooie handschrift’ over, zodat zij naar de drukker konden.³⁷ Zij was als kopiïste een *intimate inmate* van de ‘grote meester’ die haar man was. Het herinnerde aan de huiselijke ateliers die destijds door François Guizot en Jules Michelet met hun echtgenotes en dochters waren opgericht.

Succes in de wetenschap

De *nouvelle histoire* die zich in de eerste helft van de jaren 1870 aandeed, was dus een complex veld: professioneel en huiselijk tegelijkertijd, methodisch, informeel en gemeenschapsvormend, nationaal en internationaal. In dat veld moesten Fredericq en Pirenne opereren. Wie de resultaten daarvan overziet, moet vaststellen dat Pirenne er op vele vlakken beter dan Fredericq is in geslaagd de nieuwe historiografische ambities waar te maken.

Er was vooreerst de receptie van het werk: de *Histoire de Belgique* die Pirenne publiceerde, kreeg zowel binnen als buiten vakkringen een ontvangst die geen van Fredericqs geschriften te beurt viel. Ironisch genoeg was het Fredericq die aan de basis van Pirennes succes lag: toen Karl Lamprecht hem om een geschiedenis van België voor een door hem geredigeerde reeks had gevraagd, had hij het aanbod aan Pirenne afgestaan (‘Hij was de rechte man daarvoor. Ik niet.’³⁸) In 1900 verscheen dan het eerste deel van de Franse editie, na een jaar tevoren in het Duits te zijn gepubliceerd. Al dadelijk ontving de achtendertigjarige auteur de prestigieuze, in 1845 door de Academie ingestelde vijfjaarlijkse prijs voor nationale geschiedenis voor het boek, mede dankzij Fredericq,

³⁵ Voor een uitgewerkt voorbeeld: M. Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994) 94-152.

³⁶ H. Pirenne in *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs* (Brussel 1938) dl. 1, 42.

³⁷ [G. Gerardy,] *Henri Pirenne 1862-1935* (Brussel 1962) 21 en Lyon, *Pirenne*, 83-84.

³⁸ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/14: nota 3 maart 1897.

die secretaris van de jury was geweest en hard voor de bekroning van zijn collega had 'gewerkt'.³⁹ Dadelijk ook stond Pirenne buiten het gilde van de historici bekend als *notre historien national*. Daarna volgden de delen van de *Histoire de Belgique* elkaar gestaag op, tot het boek in 1932 was voltooid.

Fredericq verging het heel wat minder goed. Zijn 'grote' werk betrof de zestiende-eeuwse Inquisitie en haar middeleeuwse voorganger in de Nederlanden. Onder de plechtstatige titel *Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae* trachtte hij alle stukken aangaande deze als despotisch verachte instellingen bijeen te brengen. Maar het werk vorderde moeizaam.⁴⁰ Uiteindelijk verschenen tussen 1889 en 1906 vijf volumes van de bronneditie; ze bleef onvoltooid. Datzelfde gold voor de studie die Fredericq op basis van dit materiaal trachtte te schrijven: van de *Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden* verschenen uiteindelijk twee delen, in 1892 en in 1897, het werk eveneens onvoltooid achterlatend. Zijn leerlingen volgden de lijdensweg. Toen twee van hen in 1911 in de jury van de vijfjaarlijkse prijs werden opgenomen, slaagden zij erin Fredericq te laten bekronen. Maar die reageerde met gemengde gevoelens: was zijn *Corpus* – want daarvoor werd hij bekroond – werkelijk de prijs waard? Hij twijfelde eraan en beschouwde de prijs na geruzie met enkele dierbaren kort na de toekenning ervan als een vloek.⁴¹

Naast de receptie van het werk, waren er de macht en de invloed: Pirenne wist beter dan Fredericq de knooppunten in de professionele netwerken van het vak te bezetten (en op die manier sociaal kapitaal te vergaren). De belangrijkste van die knooppunten waren de Academie en de in 1834 opgerichte Commission Royale d'Histoire, die tot taak had de bronnen van de vaderlandse geschiedenis uit te geven. Pirenne wist beide instellingen voortvarend te veroveren. Lid van de Academie werd hij in 1898, opnieuw met de steun van Fredericq, die een echte 'campagne' voor hem had opgezet.⁴² De Commission Royale d'Histoire had hij tevoren al op snelheid betreden. Toen commissielid Joseph Kervyn de Lettenhove in 1891 overleed, haastte hij zich aan Kurth, zelf ook lid van de commissie, steun voor de vacante fauteuil te vragen. De zaak was snel geklonken; wat volgde, was een dankbrief waaruit bleek hoe goed Pirenne de bij dit soort operaties horende erkentelijkheidsre-

³⁹ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/18: nota 25 maart 1901. Over de prijs zelf: Gérin, 'La condition de l'historien', 90-96 en K. van Sweevelt, *Een geschiedenis over de geschiedenis van België. De vijfjaarlijkse prijs voor vaderlandse geschiedenis uitgekeerd door de Koninklijke Academie van België (1845-1965)* (onuitg. lic.verh.) (Leuven 1991).

⁴⁰ Zie de steeds terugkerende klachten over de moeizame voortgang in de brieven in J. Tollebeek, *Writing the Inquisition in Europe and America. The correspondence between Henry Charles Lea and Paul Fredericq* (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis) (Brussel 2004).

⁴¹ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/30: nota's 25 november 1911 en 13 januari 1912.

⁴² *Archief Fredericq*, Hs. 3704/14: nota's 5 april 1897 en 10 mei 1897, en Hs. 3704/15: nota 7 februari 1898.

PIRENNE EN FREDERICQ

toriek beheerste. Daarmee was de geschiedenis echter niet ten einde. Toen Pirenne vijftien jaar later vernam dat Kurth, intussen secretaris van de commissie geworden, naar Rome zou vertrekken om daar directeur van het Belgisch Historisch Instituut te worden, vroeg hij hem onmiddellijk wat er met het secretariaat zou gebeuren. Enkele maanden later, in 1907, was hij secretaris – tot aan zijn dood.⁴³

Tot de Academie wist Fredericq al in 1891 door te dringen. Hij was er een actief lid van; in 1900-1901 was hij voorzitter van de Klasse der Letteren en Schone Kunsten. Het was niet zijn enige bestuursfunctie in de professionele netwerken: Fredericq was vele jaren lang eerst adjunct-secretaris, daarna secretaris-generaal – en daarmee ook het werkpaard – van de Société pour le progrès des études philologiques et historiques, waarin hoogleraren en leraren uit het middelbaar onderwijs samen de belangen van hun vakken verdedigden.⁴⁴ Maar inzake de Commission Royale d'Histoire was hij minder fortuinlijk. In 1899 had hij geweigerd een knieval voor een fauteuil bij de – katholieke – minister te gaan maken. Hij moest vervolgens nog acht jaar wachten vóór hij lid werd. 'Nu ben ik reeds veel te oud en zal er geene diensten meer kunnen bewijzen', concludeerde hij in zijn dagboek.⁴⁵

Ook inzake de vorming van leerlingen bleek Pirenne de meest succesrijke: hij werd een echte *chef d'école*. Herman vander Linden, Alfred Hansay, Guillaume des Marez, Henri Obreen ...: de lijst van Pirennes promovendi werd inderdaad lang.⁴⁶ Al in 1911, in de circulaire die het grote feest aankondigde dat in mei 1912 in Brussel zou worden georganiseerd ter gelegenheid van de verschijning van het vierde deel van de *Histoire de Belgique* en het vijfentwintigjarige professoraat van Pirenne, luidde het dat hij *toute une pléiade d'élèves distingués* had gevormd en op die manier de faam van *la jeune école belge* had versterkt.⁴⁷ Op het feest zelf loofde Vander Linden, intussen zelf hoogleraar in Luik, zijn leermeester om zijn omgang met zijn leerlingen: Pirenne was nooit een kille, gereserveerde man geweest, maar had steeds het heilige vuur bij zijn studenten brandende gehouden.

---

⁴³ 'La correspondance entre G. Kurth et H. Pirenne (1880-1913)', ed. P. Rion, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 152 (1986), 202, 204-205 en 238-239. Zie 'Henri Pirenne', in: *La Commission Royale d'Histoire 1834-1934. Livre jubilaire composé à l'occasion du centième anniversaire de sa fondation* (Brussel 1934) 314-316; voor een overzicht van de geschiedenis van de commissie, zie het lange artikel door Pirenne zelf in ditzelfde boek, 9-68.

⁴⁴ Zie de korte schets in *Mélanges Paul Fredericq. Hommage de la Société pour le progrès des études philologiques et historiques. 10 juillet 1904* (Brussel 1904) V-X.

⁴⁵ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/16: nota 22 maart 1899 en Hs. 3704/24: nota 26 februari 1907. Zie H. vander Linden, 'Paul Fredericq', in: *La Commission Royale d'Histoire 1834-1934*, 283-286.

⁴⁶ *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, dl. 2, 593-639.

⁴⁷ *Manifestation Henri Pirenne 1912*, 1.

Tussen meester en leerlingen, zo luidde het, bestond een wederzijdse gehechtheid.⁴⁸

Ook op dit vlak verging het Fredericq minder goed. Hij deed nochtans bewust aan schoolvorming. Zowel in Luik als in Gent bracht hij de vruchten van het werk van zijn studenten in zijn seminaries samen in een eigen publicatiereeks, de *Travaux du cours pratique d'histoire* (waarin ook Pirenne verscheen) en de *Werken van den practischen leergang van vaderlandsche geschiedenis*.⁴⁹ Daarnaast stelde hij zich op als een *patron*, die zijn leerlingen en medewerkers 'plaatste' (bijvoorbeeld in het onderwijs) en 'lanceerde' (bijvoorbeeld in de vaktijdschriften). Dat lukte tot op zekere hoogte ook. De Luikse leerlingen Eugène Hubert en Henri Lonchay bijvoorbeeld verkregen beiden een professoraat, de ene in Luik, de andere in Brussel.⁵⁰ Maar een sterk geprofileerde school, met ook een herkenbare thematiek, vormde Fredericq niet. Het vroege overlijden van een aantal van zijn leerlingen – de beloftevolle eerste medewerker Julius Frederichs bijvoorbeeld, of Jan Joris Mulder – maakte dat ook moeilijk.⁵¹

Het maatschappelijk krediet, ten slotte, waarvan Pirenne zich verzekerd wist, bezat Fredericq niet. Nochtans ontbrak het die laatste niet aan engagement: Fredericq was als liberaal flamingant en antiklerikaal voortdurend actief. Meetings, de pers, het Willemsfonds – geen instrument was hem vreemd. Hij hield er ook van zijn historische denkbeelden – over de tirannie van Karel V, de corruptie van de Romeinse Kerk, de zestiende-eeuwse vrijheidsstrijd – te populariseren (voor 'arbeiders en boeren', zo luidde het enigszins optimistisch) in gloedvolle en goedkope publicaties. Maar tot een hoge maatschappelijke impact in de vorm van een politieke carrière leidde dat alles niet. Een mandaat als gemeenteraadslid te Gent, van 1891 tot 1895, was het enige wat werd bereikt, en veel goede herinneringen hield Fredericq daar niet aan over. Hoe sterk contrasteerde dit met de opmars van Pirenne ... Die was politiek veel minder militant dan zijn collega, veel voorzichtiger ook, al liet hij er zich ook één maal van overtuigen aan de gemeenteraadsverkiezingen deel te nemen (zonder erg: hij werd niet verkozen, schreef zijn zoon Jacques later⁵²). Maar zijn historisch werk maakte hem ministeriabel. Vlak vóór de nationale verkiezingen van 2 juni 1912 werd hij door de liberalen gepolst om minister te

⁴⁸ *Manifestation Henri Pirenne 1912*, 22 en 31. Over Vander Linden: C. Wyffels, art. 'Linden, Herman vander', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 13, 1990, 504-508.

⁴⁹ Vgl. ook *Archief Fredericq*, Hs. 2936: *Travaux de mes élèves de Liège*, een bundel overdrukken van artikelen van de Luikse leerlingen.

⁵⁰ Zie voor biografische gegevens: R. Demoulin, art. 'Hubert (Eugène)' en J. de Sturler, art. 'Lonchay (Henri)', in: *Biographie Nationale*, dl. 35, 1970, 440-451 en dl. 32, 1964, 455-459.

⁵¹ Zie P.F. [= P. Fredericq], 'Nécrologie', in: *Revue de l'Instruction publique en Belgique*, 43 (1900), 79-80.

⁵² J. Pirenne, 'Henri Pirenne', in: *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, dl. 1, 12-13.

worden in een zakenkabinet dat na de lange katholieke machtsperiode als overgangsregering zou moeten dienen. Van dat scenario kwam na de voor de liberalen ontgoochelend verlopen verkiezingen niets terecht, tot 'bittere teleurstelling' van Pirenne en diens familie.⁵³ Maar zoveel was duidelijk geworden: Pirenne bezat een prestige dat de grenzen van zijn vak ver oversteeg.

Zo overvleugelde Pirenne Fredericq op vele vlakken. De ontvangst van zijn werk, zijn macht en invloed in het gilde, zijn schoolvorming, zijn maatschappelijk krediet: het getuigde allemaal van het succes waarmee Pirenne zijn weg in de *nouvelle histoire* baande. Zelf stelde hij op de Brusselse manifestatie van 1912 vast dat hij een zondagskind was.⁵⁴ Fredericq schreef vijf jaar later in een overzicht van zijn leven: 'Nooit noch nergens heb ik eene eerste viool gespeeld in het orkest der mensen.'⁵⁵

Erkenning, reclame en rivaliteit

Fredericq had er, getuige vele passages in zijn dagboek, geen moeite mee de superioriteit van Pirenne te erkennen. Hij bewonderde diens optreden: 'In ieder debat beheerscht hij alles. Het is een wonderlijk begaafd man, die ook als minister zou schitteren, want in al zijne stoutheid bezit hij een ongeëvenaard *doigté*.' Hij vond zijn lezingen doorgaans 'verrukkelijk', vaak 'fonkelnieuw' en 'schitterend vuurwerk'. De lectuur van de *Histoire de Belgique* ontlokte hem steeds positieve commentaren.⁵⁶ Het leek haast té mooi. Een historicus van een volgende generatie, die zowel Fredericq als Pirenne van nabij had gekend, herinnerde zich: 'Fredericq heeft het meesterschap van Pirenne onomwonden erkend, al kon hij, de scepticus, met goedige ironie zich wel eens vrolijk maken dat Pirenne *alles* wist te verklaren.'⁵⁷

Bovendien was Fredericq bereid deze private erkenning een publieke vertaling te geven. Want ook dat was een belangrijk aspect van de geschiedschrijving geworden: de moderne historicus had nood aan publieke, professionele erkenning. Het uitgelezen kanaal daartoe werden de recensies in de 'speciale tijdschriften', waarin de groeiende tendens om binnen de geschiedwetenschap het werk van vakhistorici ook door vakhistorici zelf te laten beoordelen (een systeem van *peer review*) zich duidelijk manifesteerde. Fredericq, die in dit kader ook eenvoudigweg over *réclame* sprak,⁵⁸ deed wat hem was verzocht te doen. Pirenne had hem bij de verschijning van elk van de delen

⁵³ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/32: nota 1 juli 1912.

⁵⁴ *Manifestation Henri Pirenne 1912*, 52.

⁵⁵ *Archief Fredericq*, Hs. 3705: *Algemeen overzicht van mijn leven*, 20.

⁵⁶ *Archief Fredericq*, onder meer Hs. 3704/24: nota 28 december 1906; Hs. 3704/33: nota 31 maart 1913; Hs. 3704/73: nota 8 januari 1916; Hs. 3704/81: nota 29 februari 1916 en Hs. 3704/82: nota 4 maart 1916.

⁵⁷ H. van Werveke, *Herinneringen uit kinderjaren en jeugd* (Gent 2000) 105.

⁵⁸ Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, F 466/B: P. Fredericq aan M. Rooses, 3 april 1884.

van de *Histoire de Belgique* gevraagd het boek in de *Revue historique* van Monod te signaleren. Fredericq deed het op waarderende toon. Naar aanleiding van het derde deel, dat de periode vanaf de dood van Karel de Stoute tot de komst van de hertog van Alva naar de Nederlanden besloeg, luidde het in 1908: 'De auteur excelleert in het brengen van klaarheid in alles wat hij aanraakt.'⁵⁹

Maar daar bleef het niet bij. Fredericq verkondigde de blijde boodschap overall. Op congressen hield hij een 'korte mededeeling' over Pirennes 'prachtig boek'.⁶⁰ Maar evengoed beval hij de koning de lectuur van de *Histoire de Belgique* aan. Het was het begin van een nauwe relatie tussen Albert en Pirenne (in augustus 1914 vermoedde Fredericq dat Pirenne de auteur was van de indrukwekkende proclamatie waarin de koning de bevolking herinnerde aan het verzet dat in het verleden – onder meer bij de Guldensporenslag en door de Zeshonderd Franchimontezzen – tegen vreemde bezetters was geboden).⁶¹

In dat perspectief is het niet verwonderlijk dat toen de jonge Brusselse archivaris Leo Verriest Fredericq in 1911 polste om de leiding te nemen van het comité dat in mei van het volgende jaar een grote manifestatie ter ere van Pirenne zou organiseren, een instemming volgde. Zoals Pirenne de hulde van Kurth in 1898 had geleid, zo zat Fredericq in 1912 dus het feest ter ere van Pirenne voor. Als het hem zelf betrof, had Fredericq een manifestatie steeds afgehouden: hij aanvaardde slechts halfprivate huldeblijken, zoals de speciale zitting die de Société pour le progrès des études philologiques et historiques ter zijner ere in 1904 in Brussel organiseerde, of het bescheiden feest dat de redactie van *Het Volksbelang* hem in 1908 in Gent aanbood, ter gelegenheid van het feit dat hij het blad een kwarteeuw leidde. Maar voor de organisatie van het Pirennefeest zette hij zich ten volle in. Het moest immers een *high profile*-ceremonie worden, met een plechtige zitting in het gebouw van de Academie, een publiek vol belangrijke personaliteiten en een hele reeks toespraken (*toute la lyre*).⁶²

In de eigen openingstoespraak zette Fredericq meteen de toon van de manifestatie: Pirenne werd gehuldigd als nationaal historicus, niet als de 'specialist' in de middeleeuwse stadsgeschiedenis en handelseconomie die hij immers ook was. Hij werd de lof gezongen om de inzichtelijkheid die het vaderlandse verleden in de *Histoire de Belgique* had gekregen. Maar

⁵⁹ Herdrukt in *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, dl. 2, 277-283 (citaat: 278).

⁶⁰ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/16: nota 28-30 augustus 1899.

⁶¹ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/29: nota's 14 juni 1910 en 6 december 1910, en Hs. 3704/38: nota 9 augustus 1914. Over de relatie tussen Fredericq en Albert I: H. van Werveke, 'Koning Albert in de spiegel van Paul Fredericqs dagboek', in: Idem, *Fredericq in de spiegel*, 63-72. Voor de proclamatie, zie onder meer: S. Rottiers, 'De eer van de Zeshonderd Franchimontezzen', in: A. Morelli ed., *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië* (Berchem 1996) 75.

⁶² *Archief Fredericq*, Hs. 3704/30-32: nota's vanaf 31 juli 1911.

Fredericq presenteerde in zijn toespraak ook de door hem geconcipeerde Fondation Pirenne, een stichting, zo luidde het, waarop rijk en minder rijk uit erkentelijkheid jegens Pirenne had ingetekend en die jonge Belgische historici de mogelijkheid moest bieden enige tijd in het buitenland te studeren.

Maar in de moderne geschiedschrijving ging het niet alleen om het verlangen naar en de toekenning van erkenning. De keerzijde daarvan was immers de wedijver die – los van levensbeschouwelijke en politieke tegenstellingen – binnen de wetenschappelijke gemeenschap ontstond: de professionele rivaliteit. Fredericq besepte dat maar al te goed. Toen hij in 1903 op het internationaal historisch congres, dat dat jaar in Rome plaatsvond, werd uitverkozen om namens alle aanwezige buitenlandse historici het woord te voeren, noteerde hij in zijn dagboek: ‘Wat zullen Kurth, Pirenne en Thomas en Cumont en de andere Belgen ervan zeggen? Thomas en Cumont alleen zullen het met een rein gemoed aanzien, dat weet ik vooraf. Maar een kermis is eene geeseling waard.’⁶³ Het ging om competitie, en het was die competitie die Fredericq ook ten aanzien van Pirenne, met al diens successen, niet kon ontkennen. Met de oude vriend Kurth was de relatie om politieke redenen verzuurd.⁶⁴ In het geval van Pirenne ging het om iets anders: Fredericq wist zich bij hem voorbijgestoken door een collega die twaalf jaar jonger was en nog zijn leerling was geweest.

De bom barstte, althans in het dagboek, toen zijn collega-germanist André Bley Fredericq eind 1915 vertelde dat Pirenne hem en Thomas een paar hoofdstukken uit het nieuw voltooid deel van de *Histoire de Belgique* had voorgelezen. Waarom, zo klonk het verongelijkt, had Pirenne hem nooit iets vooraf getoond? En waarom sprak hij hem nooit over wat hij schreef?⁶⁵ Al eerder had Fredericq opgemerkt dat zijn beroemde collega geen volmaakt karakter had: Pirenne wilde altijd iedereen te vriend houden, was een ‘haantje-vooruit’ en een babbelaar, en vatbaar voor vleierij. Van echte vriendschap tussen hen beiden was dan ook geen sprake (met Jenny was de wederzijdse sympathie veel groter).⁶⁶ De levensbeschouwelijke verschillen werden nu benadrukt, al had Fredericq ze ook al vroeger – ook in het openbaar – aangestipt: in zijn recensie uit 1908 had hij zich afgevraagd hoe Pirenne de geschiedenis van de zestiende eeuw, toch de eeuw van de godsdiensttwisten, aan de ontwikkeling van het kapitalisme had kunnen ophangen.⁶⁷ Het waren even zovele aanwijzingen dat

⁶³ *Archief Fredericq*, Hs. 3707/LVI: nota 1 april 1903.

⁶⁴ Zie H. van Werveke, ‘Kurth en Fredericq’, in: Idem, *Fredericq in de spiegel*, 45-48.

⁶⁵ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/71: nota 20 december 1915 (vgl. echter met Hs. 3704/14: nota 3 maart 1897, waarin Fredericq verslag doet van een voorleessessie van Pirenne).

⁶⁶ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/45: nota 19 februari 1915; Hs. 3704/68: nota 26 oktober 1915; Hs. 3704/72: nota 30 december 1915 en Hs. 3704/74: nota 15 januari 1916.

⁶⁷ *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, dl. 2, 283.

het succes van zijn collega Fredericq niet gemakkelijk viel. Maar dat veranderde niets aan de zaak: Pirenne wekte bewondering, Fredericq hoogstens vertrouwen.⁶⁸

Moderne praktijken

In een recente beoordeling van Fredericq viel zelfs van dat vertrouwen niet langer iets te merken: de Gentse hoogleraar heette nu een persoon te zijn waarin 'ijver en middelmatigheid samengingen', en ook hierbij werd erop gewezen dat hij was overvleugeld door Pirenne.⁶⁹ Daarbij wordt echter gemakkelijk uit het oog verloren dat de *minder succesrijke* Fredericq minstens vanuit een aantal perspectieven *moderner* was dan Pirenne – of, anders gezegd, dat Fredericq een aantal ambities die de moderne geschiedwetenschap zich stelde, dichter benaderde dan zijn gevierde collega. Op twee vlakken was dat erg duidelijk.

Het eerste betreft de betekenis die in de moderne geschiedwetenschap aan archiefwerk werd gehecht. Die betekenis kan moeilijk worden overschat: de moderne historicus ontleende zijn professionele identiteit in toenemende mate aan zijn archiefwerk. In de archiefdepots kon hij niet alleen de nieuwe stukken opdelven die hij vervolgens – met de aangeleerde methode – in zijn studies kon inzetten; hij kon er ook zijn beroepsprofiel aanscherpen. Dat ging gepaard met gevoelens van heroïek: het zoeken van de stukken die de 'echte' wetenschap haar fundament zouden geven, werd moeilijk geacht – veel moeilijker dan het vertellen van grote verhalen onder de schijnwerpers van auditoria en amfiteaters. Pas als deze ridderlijke en onverschrokken zoektocht voltooid was, zo luidde het, kon de *mise en oeuvre* beginnen.

In deze optiek was Fredericq een haast prototypische moderne historicus. Dag in dag uit verzamelde hij nieuwe stukken voor zijn bronneneditie over de geschiedenis van de Inquisitie, dag in dag uit zette hij systematische speurtochten op in rijks-, provincie-, stads- en kloosterarchieven. Hij voerde campagnes, kende de sensationele aantrekkingskracht die de originele stukken op de historicus konden uitoefenen, liet het gevondene kopiëren. Hij sprong op bij *trouvailles* en was ontgoocheld wanneer de in het archief aangevraagde bundels geen documenten bevatten die zijn *Corpus* verder konden aanvullen, om dan dadelijk weer verder te trekken naar andere depots om daar weer nieuwe aanwinsten te verzamelen. Het resultaat was echter een steeds moeilijker overzienbare berg van soms zeer ongelijkmatige stukken, die het *Corpus* uiteindelijk tot een hopeloze onderneming maakte. De start, in 1900, van een tweede groot editieproject – ditmaal met betrekking tot de geschiedenis van de kerkelijke aflaathandel – verdubbelde het probleem slechts: ook de *Codex*

⁶⁸ Zie bijvoorbeeld Van Werveke, *Herinneringen*, 41-42.

⁶⁹ P. van den Eeckhout, 'Een gepassioneerd historicus', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 122 (2009), 95-96.

documentorum sacratissimarum indulgentiarum neerlandicarum werd een historiografisch *perpetuum mobile*. Tegelijkertijd werd de *mise en oeuvre* van de Inquisitiestukken gehypothekerd: Fredericq had zoveel archiefgegevens voorhanden dat zij hem verhinderden de grote lijnen van een synthese te trekken. Pirenne begreep dit, hij kende de zwakte van Fredericq: zijn hang naar documenten en de daarbij passende zorg voor het detail, zo luidde het voorzichtig in de necrologie, hadden hem verhinderd groot werk te scheppen.⁷⁰

Omgekeerd kende Fredericq de kracht van Pirenne. ‘De auteur excelleert in het brengen van klaarheid in alles wat hij aanraakt’, schreef hij – het is al aangehaald – in de recensie van het derde deel van de *Histoire de Belgique*: zijn collega was de man van het overzicht, van de inzichtelijke vormgeving van het ogenschijnlijk onontwarbare kluwen dat de geschiedenis was. Zijn werk, zo luidde de impliciete conclusie van Fredericqs toespraak op de manifestatie van 1912, dankte zijn succes aan zijn esthetische kwaliteiten. Archiefonderzoek kwam daarbij echter amper te pas. Meer nog, het was Fredericq die de goudmijnen van zijn eigen archiefvondsten voor zijn collega openstelde en hem liet meenemen wat hij kon gebruiken.⁷¹ Meer dan een ‘doorsnuffelen’ zat er echter niet in: Pirenne (die op andere momenten toonde of had getoond ook voor erudiet werk te kunnen tekenen) liet de helderheid en herkenbaarheid van zijn synthese niet in gevaar brengen. Vanuit dat perspectief – de geringe aandacht voor archiefwerk in een verlangen een aantrekkelijk overzicht van de vaderlandse geschiedenis te schrijven – vormde de *Histoire de Belgique* veeleer het slot van een lange traditie, die op het einde van de achttiende eeuw was begonnen, dan de triomfantelijke klaroenstoot van de *nouvelle histoire*.⁷²

Fredericq was nog op een tweede vlak moderner dan Pirenne: in zijn collectivistische benadering van de geschiedschrijving. De moderne geschiedwetenschap van de late negentiende eeuw werd door haar propagandisten inderdaad begrepen als een zaak waaraan door velen in onderling verband – systematisch en gecoördineerd – moest worden gewerkt. Op een meer concreet niveau betekende dit dat de individuele historicus plaats diende te ruimen voor de moderne wetenschappelijke *workshop*, naar het model van de organisatie die de fameuze Californische historicus Hubert Howe Bancroft in Amerika had opgezet. Arbeidsverdeling was daarin een belangrijk principe.⁷³

Dergelijke collectivistische ideeën en praktijken leefden ook bij Fredericq, die zijn studeerkamer graag beschouwde als een ‘werkplaats’. De meest opval-

⁷⁰ Pirenne, ‘Notice sur Fredericq’, 336-337.

⁷¹ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/23: nota 21 december 1905.

⁷² Zie J. Tollebeek, ‘Enthousiasme en evidentie. De negentiende-eeuwse Belgisch-nationale geschiedschrijving’, in: Idem, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994) 574.

⁷³ Zie J. Tollebeek, ‘Het archief. De panoptische utopie van de historicus’, in: *Feit & Fictie. Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Representatie*, 4(1999), nr. 3, 39-54 en Idem, *Writing the Inquisition*, XCIC-CII.

lende getuigenis daarvan was zijn publicatiepolitiek. De Luikse *Travaux* en de Gentse *Werken* toonden een hang naar schoolvorming, zoals ze ook een zorg voor *corporate identity* openbaarden. Maar ze lieten ook zien dat Fredericq het werk van zijn studenten als een gezamenlijke onderneming beschouwde. Een stap verder waren de copublicaties: elk volume van het *Corpus* verscheen nadrukkelijk onder de naam 'Paul Fredericq en zijne leerlingen'.

De in de praktijk van de geschiedschrijving meest ingrijpende verandering die het collectivisme in het geval van Fredericq bracht, was echter de introductie van wetenschappelijke medewerkers: assistenten of – de meer gebruikelijke term – secretarissen. Fredericq stelde tussen 1889 en 1907 acht secretarissen aan, die hem moesten helpen bij het kopiëren van archiefstukken, bibliotheekwerk, de analyse van de documenten, het opmaken van registers. Zij kregen – in de cultuur van management die Fredericq voorstond – een arbeidscontract, maar waren ook onderworpen aan een reglement, dat moest verhinderen dat zij hun werk verwaarloosden (veel haalde het niet uit, zo bleek steeds opnieuw). Herhaaldelijk vroeg Fredericq de bevoegde minister financiële middelen om meer van dergelijke secretarissen aan te kunnen werven. Hij verwees daarbij graag naar de medewerkers die van rijkswege in de laboratoria werden aangesteld, daarmee suggererend – soms op zeer expliciete wijze – dat zijn 'werkplaats' alle kenmerken droeg van de moderne wetenschappelijke instellingen die de laboratoria waren. Het was een progressieve retoriek, die nog eens moest benadrukken dat de geschiedschrijving een kwestie van *teamwork* was geworden.⁷⁴

Dat was niet de mening van Pirenne. Die veroorloofde zich integendeel in de necrologie van zijn collega een lichte spot met het 'Paul Fredericq en zijne leerlingen': het deed hem denken aan 'Fredericq & Zonen', en dus aan één van die moderne industriële firma's waarin ploegwerk werd gedaan.⁷⁵ Pirenne moest er niets van weten. Dat hield wellicht ook verband met zijn opvatting over wat schoolvorming in de wetenschap moest zijn, of niet mocht zijn. In de formulering van één van zijn leerlingen: een *communauté d'école* moest een *communauté de méthode* zijn, geen *communauté de doctrine*.⁷⁶ In die lijn wilde Pirenne wel een *maître à penser* zijn, een trotse *patron* ook. Maar een ploegbaas, zoals Fredericq? Dát niet. Liever dan met secretarissen te werken of met leerlingen te publiceren, handhaafde Pirenne het huiselijke atelier dat hij met de altoos kopiërende Jenny vormde. Ook op dit vlak koos hij voor de traditie. Ook op dit vlak koos Fredericq – in al zijn 'mediocriteit' – voor een modernere aanpak. Wie trachtte welke ambities waar te maken?

⁷⁴ J. Tollebeek, 'Een stormachtige familie. Paul Fredericq en de vorming van een academische historische gemeenschap in de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 120 (2007), 60-73.

⁷⁵ Pirenne, 'Notice sur Fredericq', 335-336.

⁷⁶ F.L. Ganshof, 'Le maître', in: *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, dl. 1, 38.

De kracht van een legende

De Oorlog was voor beide historici een ingrijpende gebeurtenis. Hij bracht hen op een onverwachte manier dicht bij elkaar. Beiden vonden elkaar in een felle afkeer van de Duitse bezetter en – veel pijnlijker – in de ontgoocheling om het gedrag van Duitse historici als Lamprecht en Joseph Hansen, die zij om hun werk bewonderden en met wie zij bevriend waren geraakt, maar die nu kritiekloos de imperialistische oorlogsretoriek ten aanzien van België bleken te herhalen.⁷⁷ Er werd overeengekomen Duitse historici die in België archief- en bibliotheekwerk deden, niet langer te ontvangen. Fredericq was in deze principiëler dan Pirenne. Dat was ook zo tijdens de lange deportatiejaren. Pirenne noteerde in zijn *Journal de guerre* hoe blij hij was in Jena herenigd te zijn met Fredericq, maar ook hoezeer de oorlogsbeproevingen hun tol hadden geëist: Fredericqs compromisloze bitterheid jegens de Duitsers was zo groot dat het voortdurend tot conflicten met de bewakers kwam.⁷⁸ Terwijl Pirenne studiewerk trachtte te doen en de Europese eerder dan de nationale geschiedenis verkende,⁷⁹ ging zijn nu zesenzestigjarige collega helemaal op in de brieven die hij ontving, de dagboeken die hij schreef en herschreef, de verhalen die hij bleef herhalen.

Toen de Oorlog voorbij was, keerde Fredericq naar Gent terug als een gebroken man. Hij nam zijn professoraat opnieuw op, maar kon op de nieuwe generatie studenten geen indruk meer maken: hij was ‘niet veel meer dan de schim van wie hij eens was geweest’, schreef één van hen later.⁸⁰ Het rectoraat van

⁷⁷ Zie voor de relatie tussen Lamprecht en Pirenne (en Fredericq) en het einde daarvan: ‘The letters of Henri Pirenne to Karl Lamprecht (1894-1915)’, ed., B. Lyon, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 132 (1966), 161-231; H. Sproemberg, ‘Pirenne und die deutsche Geschichtswissenschaft’, in: Idem, *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen* (Forschungen zur mittelalterliche Geschichte) (Berlijn 1971) 375-446; H. van Werveke, ‘Karl Lamprecht et Henri Pirenne’, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 138 (1972), 39-60 en R. Chickering, *Karl Lamprecht. A German academic life (1856-1915)* (New Jersey 1993) 437-439. Zie ook breder: G. Warland, ‘Rezeption und Wahrnehmung der deutschen Geschichtswissenschaft bei belgischen “Epigonen”’: Paul Fredericq (1850-1920), Godefroid Kurth (1847-1916) und Henri Pirenne (1862-1935)’, in: M. Beyen, G. Draye en H. Roland (ed.), *Deutschlandbild in Belgien, 1830-1945* (Münster, ter perse).

⁷⁸ *Journal de guerre d'Henri Pirenne*, ed. B. en M. Lyon (Amsterdam - New York - Oxford 1976) 13-14 en 187-188.

⁷⁹ Zie C. Violante, *La fine della ‘grande illusione’: uno storico europeo tra guerra e dopoguerra, Henri Pirenne (1914-1923)* (Bologna 1997); B. Lyon, ‘The War of 1914 and Henri Pirenne’s revision of his methodology’, in: J. Tollebeek, G. Verbeeck en T. Verschaffel ed., *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald de Schryver* (Leuven 1998) 507-516 en P. Toubert, ‘Henri Pirenne et l’Allemagne (1914-1923)’, in: *Le Moyen Age*, 107 (2001), 317-320.

⁸⁰ Van Werveke, *Herinneringen*, 41 en 105.

de Gentse universiteit, dat hem in 1919 omwille van zijn prestige was aangeboden, werd evenmin een succes. Al na enkele maanden moest hij de fakkel doorgeven aan Pirenne, wiens ster was blijven rijzen en die nu werd beschouwd als de belichaming van het herboren België. Toen Fredericq in maart 1920 overleed, sprak Pirenne – als rector – aan zijn graf.⁸¹ Uit de necrologie die hij daarna schreef, kwam een warme genegenheid naar voren.

Pirenne overleefde zijn collega vijftien jaar. In die vijftien jaar bleef hij de wetenschappelijke successen aan elkaar rijgen. Zijn werk kreeg nog steeds alle lof toegezwaaid: in 1921 werd het voor de tweede keer bekroond met de vijfjaarlijkse prijs voor nationale geschiedenis, in 1933 met de voor het eerst toegekende Francqui Prijs. De ene hulde volgde op de andere, veelal verbonden met de voortgang van de *Histoire de Belgique* of met de status van de gevierde als een nationale personaliteit. In 1921 organiseerde de Ligue du Souvenir een manifestatie ter ere van Pirenne, vijf jaar werden hem bij de veertigste verjaardag van zijn professoraat twee monumentale volumes *Mélanges* aangeboden, in 1932 organiseerde het tijdschrift *Le Flambeau* een banket om de voltooiing van de *Histoire de Belgique* te vieren, in datzelfde jaar eerde het Comité national des historiens français Pirenne in Parijs. Zeventien lidmaatschappen van academies en vijftien eredoctoraten (van Leipzig tot Toulouse) vervolledigden het beeld van wat Jan Dhondt in een nog steeds zeer lezenswaardige studie uit 1966 ‘het verschijnsel Pirenne’ heeft genoemd.⁸²

Dat alles verklaarde de enorme dominantie van Pirenne in zijn eigen universiteit, waar hij leerling na leerling aan de mediëvistische ‘Gentse historische school’ bleef toevoegen. Uiteindelijk was hij de promotor van meer dan dertig doctoraatsstudenten, onder wie François-Louis Ganshof, Hans van Werveke, Gaston Dept, Charles Verlinden en Fernand Vercauteren de bekendste zijn geworden. Onlangs is zijn laatste nog in levende zijnde studente overleden, op honderdenéénjarige leeftijd: Anne-Marie Bonenfant-Feytmans, die onder meer over Filips de Goede en de geschiedenis van de Brusselse ziekenhuizen publiceerde. Met veel van deze leerlingen had Pirenne, zoals dat het geval was geweest vóór de Oorlog, amicale banden. Het vroege overlijden van Des Marez was een zware slag voor hem.⁸³ Zijn leerlingen zelf bleven zich Pirenne herinneren als de man die glorieerde in zijn seminaries; de tegenstelling tussen hoorcolleges en seminaries vormde ook in de jaren 1930 nog een vast topos in

⁸¹ Paul Fredericq, *ancien recteur, professeur ordinaire à la Faculté de Philosophie et Lettres 12 août 1850 - 31 mars 1920* (Gent 1920).

⁸² J. Dhondt, ‘Henri Pirenne: historien des institutions urbaines’, in: *Machten en mensen. De belangrijkste studies van Jan Dhondt over de geschiedenis van de 19e en 20e eeuw* (Gent 1976) 53-119.

⁸³ B. Lyon, ‘Guillaume des Marez and Henri Pirenne: a remarkable report’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 77 (1999), 1051-1078.

het spreken over de moderne geschiedwetenschap.⁸⁴ Daarnaast bleven ze wijzen op de *relations affectueuses* die Pirenne steeds met hen had onderhouden; de *communauté de méthode* was blijkbaar ook een emotionele gemeenschap.⁸⁵ Emotioneel was ook de grootse begrafenis die Pirenne in 1935 te beurt viel en die toonde dat ook zijn maatschappelijke impact – zes ministers ... – onverminderd groot was gebleven.⁸⁶

Na Pirennes overlijden bleef zijn invloed zich uitstrekken. Op het einde van de jaren dertig beschouwden zowat alle Belgische historici, zo is enkele jaren geleden geconstateerd, zich ‘min of meer als kinderen van Henri Pirenne’. Er bestond zoiets als een ‘pirenistisch model’ van de historicus: een mediëvist (van oorsprong), een grote methodologische onderlegdheid, overtuigd van de invloed van economische factoren op de geschiedenis, zowel op de Franse als op de Duitse historische wereld gericht.⁸⁷ Twee decennia later was dat nog niet veranderd. Frits Quicke schreef in 1955 dat de geest van Pirenne nog volop doorleefde, *en chacun de nous*.⁸⁸ Op het grote internationaal historisch congres dat in datzelfde jaar opnieuw in Rome werd georganiseerd, droeg de Belgische delegatie als het ware zijn beeltenis mee.⁸⁹

Succes en invloed dus, het klinkt haast als een *understatement*. Maar er was meer: Pirenne werd ook begrepen als een bij uitstek *modern* historicus. Dat hield onder meer verband met de – goed gedocumenteerde – relatie tussen Pirenne en de *Annales*-historici.⁹⁰ Marc Bloch en Lucien Febvre hadden een hoge achting voor Pirenne en trachtten, toen de eerste plannen voor het tijdschrift ontstonden, de Gentse *maître* er inderdaad van te overtuigen de eerste directeur van het (anti-Duitse) blad te worden. Precies doordat de *Annales*-geschiedschrijving in de twintigste-eeuwse Europese historiografie zo’n radicaal vernieuwende, moderne rol werd toegedicht, kon ook de ‘voorloper’ van de *Annales*-historici als modern worden begrepen. Dat dit het gevaar van een finalistische lezing van Pirennes werk en historiografische praktijk inhield, was onvermijdelijk. Maar de kracht van de legende was te groot om zich daar zorgen over te maken. En Fredericq? Die was intussen vergeten.

⁸⁴ Zie de getuigenissen van respectievelijk F. Vercauteren (‘Henri Pirenne, professeur’, 1935), J. Cuvelier (‘Souvenirs’, 1936) en Ganshof, (‘Le maître’, 1938) in *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, 68, 59-60 en 37-38.

⁸⁵ Onder meer Ganshof, ‘Le maître’, 39.

⁸⁶ *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, dl. 2, 422-439.

⁸⁷ M. Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam 2002) 387-390.

⁸⁸ F.Q. [= F. Quicke], ‘Henri Pirenne’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 33 (1955), 1037.

⁸⁹ J. Tollebeek, ‘Rome in 1955. Een momentopname van de Belgische en Nederlandse geschiedschrijving’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 85 (2007), 363-386.

⁹⁰ Zie onder meer *The birth of Annales history. The letters of Lucien Febvre and Marc Bloch to Henri Pirenne (1921-1935)*, ed. B. en M. Lyon (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis) (Brussel 1991).